

Оксана Гомотюк,

доктор історичних наук, професор,

завідувач кафедри інформаційної

та соціокультурної діяльності

Тернопільського національного

економічного університету

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2856-8541>

ЗАРОДЖЕННЯ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.): ПЕРЕДУМОВИ, ОСОБЛИВОСТІ, ПЕРСОНАЛІЇ, ПЕРІОДИКА

Визначено особливості та передумови розвитку історико-правової науки у зв'язку із заснуванням університетів на теренах України. Зазначено, що для означеного періоду притаманний тісний зв'язок історико-правової науки з історією українського народу та його держави. Проаналізовано, що здебільшого перші розвідки з права визначали історію українського права, як частину російського, сповідуючи принципи єдиного «общерусского» походження, водночас право українців на окремий історичний розвиток не розглядалося. З огляду на це одне з основних завдань науки – відсепарування від російської концепції та польської, деідеалізація місіонерської ролі Австрії. Визначено роль університетських центрів та наукових товариств у розвитку історико-правової науки крізь призму аналізу внеску окремих вчених та виконання означених завдань. В академічному середовищі виникли перші українські наукові школи, перші наукові часописи, хоча університетським вченим доводилось утримувати баланс між тиском іззовні та власними внутрішніми академічними цінностями й ідеалами.

Ключові слова: історія, право, університети, наукові товариства, наукові часописи, курс лекцій, історико-правові дослідження.

Бібл.: 35.

Гомотюк О.

Зарождение историко-правовой науки в Украине (XIX – начало XX вв.): предпосылки, особенности, персоналии, периодика

Определены особенности и предпосылки развития историко-правовой науки в связи с основанием университетов на территории Украины. Подчеркнуто, что для отмеченного периода присущая тесная связь историко-правовой науки с историей украинского народа и его государства. Проанализировано, что по большей части первые исследования определяли историю украинского права как часть русского, исповедуя принципы единственного «общерусского» происхождения, не рассматривая при этом права украинцев на отдельное историческое развитие. Поэтому к основным заданиям науки отнесены – отделение от русской концепции и польской, деидеализация миссионерской роли Австрии. Определена роль университетских центров и научных обществ в развитии историко-правовой науки через анализ роли отдельных ученых и выполнения поставленных заданий. В академической среде появились первые украинские научные школы, первые научные журналы, хотя университетским ученым приходилось удерживать баланс между давлением извне и собственными внутренними ценностями и идеалами.

Ключевые слова: история, право, университеты, научные общества, научные журналы, курс лекций, историко-правовые исследования.

Homotiyuk O.

Beginning of historic-legal science in Ukraine (XIX – beginning of XX of century): pre-conditions, features, personalias, periodicals

The peculiarities and prerequisites for the development of historical and legal science in connection with the establishment of universities in Ukraine are determined. It is emphasized that for a certain period there is a close connection of historical and legal science with the history of the Ukrainian people and its state. It is analyzed that, for the most part, the first intelligence studies defined the history of Ukrainian law as part of Russian law, observing

the principles of a single «all-Russian» origin, without considering the rights of Ukrainians to separate historical development. Therefore, the main tasks of science are separating from the Russian and Polish concept, the «deidealization» of the missionary role of Austria. The role of university centers and scientific societies in the development of historical and legal science is determined through the prism of the analysis of the contribution of individual scientists and the fulfillment of these tasks. For the most part, the first scientific studies were labeled as «West Russian Law». Universities in Kharkiv, Kiev, Odessa, Lviv, Chernivtsi, numerous scientific societies that emerged during the 70-90s: historical-philological at the Kharkiv, Kiev and Odessa universities, Nestor Chronicle Historical Society, Southwestern Division of the Imperial Russian Geographical Society, Shevchenko Scientific Society in Lviv, Ukrainian Scientific Society in Kiev and others. initiated the development of historical and legal thought. The first Ukrainian scientific schools appeared in the university environment, although university scholars had to balance the pressure from the outside and their own internal academic values and ideals.

Keywords: *history, law, universities, scientific societies, scientific magazines, course of lectures, researches, legal sciences.*

Постановка проблеми. Україна належить до східноєвропейського регіону, де історія відіграє особливо велику роль. І навіть, якщо щоденний досвід не підтверджує уроки історії, то історична спадщина все ж таки суттєво впливає на спільноту, а праці істориків є особливо популярними. Це в особливий спосіб актуалізує роль гуманітарних знань, зокрема історичних, для позиціонування майбутньої української правової еліти. Водночас слід не забувати, що події української історії мали вплив на світову історію ще з часів середньовіччя. Так, зусилля українців козацької доби після поразки Української революції під проводом Б. Хмельницького справили вплив на геополітичну карту Європи. Ще у XVI ст. могутня Польща, яка забезпечувала зерном усю Західну Європу, занепала, що зумовило її поділ між Російською та Австрійською імперіями наприкінці XVIII–XIX ст. Український рух на початку XX ст. разом з рухами інших поневолених народів Російської імперії реставрував стару імперію, перетворивши її на формально федеративну державу. І хоча всі національно-визвольні рухи зазнали поразки, вони заклали міну сповільненої дії під комуністичний режим, яка спрацювала у 1989–1991 рр. І знову ж таки голос українців мав вирішальне значення у ліквідації старої політичної системи.

Сьогодні, незважаючи на наявність чималої кількості проблем розбудови незалежної України, пов'язаних з економічними, політичними та правовими проблемами, коли соціологічні опитування свідчать про тандем політичних та правових із мовними, релігійними та етнічними відмінностями, можна констатувати, що шлях розбудови демократії через творення нації повний небезпек, але інших шляхів поступу немає. Для окреслення перспектив визначення напрямків руху необхідне об'єктивне тлумачення подій історичної ваги. Історія України не є мартирологом подій, а своєрідним шляхом розвитку нації із мінливістю кордонів, взаємопроникненістю культур, історично складеним багатокультурним суспільством, розвитком власної правової думки, її історіографії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окреслена тема відображена у наукових працях вітчизняних дослідників. Варто наголосити, що проблема становлення історико-юридичної науки, її наукових шкіл та осередків привертала увагу не одного покоління науковців. Правда, за радянських часів діяльність представників української історико-правової науки практично не вивчалася, за винятком окремих праць. Серед них можна назвати розвідку О. Скакун, присвячену М. Іванішеву, вченому, історичу та археологу, але наукову діяльність у сфері права авторка не розглядає. Серед вітчизняних дослідників історії правової думки України, її історіографії слід назвати такі імена: В. Андрейцев, Т. Бондарук, В. Гончаренко, І. Гриценко, О. Копиленко, М. Копиленко, О. Мироненко, П. Музиченко, Р. Левінець, А. Рогожин, Т. Теремецька, Б. Тищик, І. Усенко, М. Чубата, О. Шевченко та ін. Усі науковці одноставні у тому, що порівняно з іншими галузями юридичних знань, історія правої думки України є відносно молодим напрямком наукових знань. Її становлення здебільшого базується на зверненнях науковців у XIX ст. до вивчення національних і регіональних особливостей державно-правового розвитку на українських землях та пов'язано із університетами та науковими товариствами. Але доводиться констатувати, що багато аспектів діяльності професорів університетів та членів наукових товариств у галузі історії права залишаються на маргінесі наукових студій, є дискусійними та малодослідженими і потребують подальшого ґрунтового вивчення.

Тому **мета дослідження** полягає в з'ясуванні процесу зародження наукових знань про право українського народу у другій половині XIX – початку XX ст., в аналізі з цієї точки зору діяльності наукових осередків і провідних науковців, ролі їхніх інтелектуальних надбань у позиціонуванні історико-правової науки. Для визначення передумов визрівання історико-правової науки частково звернено увагу на студії та діяльність учених першої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. На наш погляд, варто відзначити тісний зв'язок правової науки з історією українського народу та його держави. Нагадаємо, що Україна, остаточно втративши свою державність, завершувала XIX ст. як колоніальне надбання двох імперій (Російської та Австро-Угорської), тому не могло бути мови про українське право, історія українського народу розумілася частиною імперської історії, відповідно увагу дослідників привертала хіба що вивчення тих правових норм, що побутували в Україні. У цьому контексті важливу роль відіграла діяльність російських істориків права (В.Сергієвич, М. Дьяконов, Б. Чичерін), але вони розглядали історію українського права, як частину російського, сповідуючи принципи єдиного «общерусского» походження, не окреслюючи права українців на окремий історичний та правовий розвиток.

Значимо, що вивчення історії України, перетворення історичних знань у науку почалося у XIX ст. Проблеми культурного розвитку українців були доволі актуальними у цьому столітті, бо за відсутності власної держави культурне будівництво, розвиток науки, науково-освітньої інфраструктури слугували позиціонуванню політичних питань. Відповіддю на поширювані ідеї панрусизму, реалізацію т. зв. теорії офіційної народності міністра освіти графа С. Уварова, заснованої на тріаді «православ'я, самодержавство, народність», що стала символом реакційного напрямку внутрішньої політики царату щодо розвитку української культури в Російській імперії, була діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (1846–1847 рр.). Воно відіграло помітну роль у розвитку української політико-правової думки, формулюванні української національної ідеї. Для розвитку наукової історії України в означений час найбільш вагомим вважається діяльність М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, зокрема як фундатора досліджень із «західноруського права».

Зародження української історико-правової науки пов'язуємо із університетами. Постанова науково-освітніх інституцій, зокрема університетів, нехай і в умовах імперського тиску Росії чи Австрії, із завданнями далеко не на користь українцям, було вагомим кроком для розвитку історії українського народу, як і його права. Цьому сприяли також численні наукові товариства, які виникли протягом 70–90-х років: історико-філологічні при Харківському, Київському та Одеському університетах, історичне товариство Нестора Літописця, Наукове товариство імені Шевченка у Львові та ін.

Перші наукові студії з права розвивалися в межах історії. Велика заслуга М. Максимовича, першого ректора Університету св. Володимира, ще у першій половині XIX ст. започатковував наукові підходи в українській археографії. Він був видавцем «Повісті минулих літ», «Руської правди», багатьох інших унікальних пам'яток, що проливали світло на походження Давньоруської держави.

Важливим періодом наукової біографії В. Антоновича та етапною для науки була докторська дисертація «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти Ольгерда». Символічно, що ця праця успішно захищена у Київському університеті, де питаннями русько-литовської історії цікавились його перші науковці. За задумом ученого вона мала започаткувати великий проект – подати повний курс історії Литовської держави: від найдавнішого періоду до Люблінської унії. Проте виконати це не вдалося, дослідження про Литву доведено лише до смерті Ольгерда. Сучасники В. Антоновича, зокрема В. Іконников, М. Костомаров, наголошували на високому науковому рівні, використанні багатьох історичних джерел, новизні теми [1]. М. Грушевський, вказував, що саме в його працях «...уточнювалася аналіза і документувалися висновки української історії литовсько-польської доби» [2, с. 13].

Здобувши докторський ступінь у 1878 р., В. Антонович став професором, очолив деканат історико-філологічного факультету Київського університету (1880–1883). Своєрідна концепція розвитку українських міст на основі актового матеріалу за 1432–1798 рр. постала в «Исследованиях о городах Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг.» (1870). Досліджуючи українські міста, вчений звернув увагу на некорисність магдебурзького права для них. На думку науковця, це полягало як у викривленні основних позицій німецького права, так і в ментальному несприйнятті українцями цієї інституції. Міста він розглядав, як окремі правові одиниці, як центри військової організації та торгово-промислові осередки. В. Антонович виводив «город» зі старослов'янського громадського вічового центру, простежував еволюцію міського життя. Крім цього, В. Антонович був один із перших, хто науково застосував терміни «Україна-Русь», «українсько-руський». Об'єднуючи поняття Україна та Русь в єдине ціле, вчений передбачав утвердити наступність поколінь, згадкою про цей період консолідувати український народ, штучно розділений між Австро-Угорщиною та Росією. Загальний погляд на княжий період науковець висловив у виданих текстах двох публічних лекцій «Киев в дохристианское время», «Киев в княжеское время» з акцентом на етапах розвитку і найвищого піднесення Русі та праці «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI век» (1882).

В. Антонович наголошував, що «...від науки, і самопізнання їх [Українців. – Авт.] залежатиме те, чи раніш, чи пізніш вони візьмуть своє» [3, с. 211]. Базуючись на здобутках попередників, науковець

теоретично довів, що український народ мав свою провідну ідею. На відміну від поляків та росіян, це «... принцип вічовий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства» [3, с. 18]. Національність підлягала певним впливам і культурні взаємини націй впливали на її розвиток, але кожен національний тип сприймав їх відповідно до своїх особливостей. Цікавими щодо цього є характеристики українців, поляків, росіян. Глибокі дослідження зумовили виникнення думки про відмінний від Росії та Європи шлях майбутнього історичного розвитку українського народу.

Українська наука ще довго будуватиметься на висновках, що вніс в науку проф. Антонович» [4, арк. 299 зв.]. Бібліографія наукових праць В. Антоновича становить понад 200 позицій. Саме у його студіях задокументовано наявність українства, історично обґрунтовано національне життя, його право на окремішність, на повноправну присутність українського народу серед інших державних народів. Водночас було поширено думку про перспективність українського руху в майбутньому. В. Антонович зумів «відвоювати» Правобережну Україну від польських зазіхань. Фольклорні, етнографічні, археологічні, історичні студії науковця комплексно збагачували знання про український народ, окреслювали важливі проблеми історії та права.

М. Іванішев, М. Владимирський-Буданов, Ф. Леонтович вивчали «західноруське право», тобто право України періоду Великого князівства Литовського і Речі Посполитої та почали розглядати його, як самостійну правову систему. Саме в університетському середовищі зароджувалися перші українські наукові школи, хоча університетським вченим доводилось утримувати баланс між тиском іззовні та власними внутрішніми академічними цінностями й ідеалами. Поштовхом до історико-правових студій було виникнення університетських кафедр історії російського права у контексті реформ 60-х років XIX ст.

У Харківському університеті М. Максимейко презентував дослідження політичного устрою та права Литовсько-Руської держави, Київської Русі. Ці дискурси разом з юридичними працями М. Владимирського-Буданова підтверджували самобутність та самостійність української правової традиції.

Одним із перших учених Новоросійського університету, котрі досліджували проблеми вітчизняної науки, був О. Маркевич (1847–1903). Учений розпочав (поряд з В. Антоновичем) викладання курсу з історії України, що складався зі щорічних спецкурсів, які тривали протягом 15 років [5].

Після О. Маркевича кафедру російської історії очолював І. Линниченко (1889–1919). Кілька сотень його наукових праць хронологічно охоплюють період від Київської Русі до XIX–XX ст. Особливу увагу вчений приділяв суспільно-політичному життю середньовічної доби в історії України. Цій тематиці присвячено такі праці: «Вече в Киевской области» (1891), «Отношения Руси и Польши к середине XIV в. Ч. 1. Русь и Польша под конец XII в.» (1894), «Разрывы брака в древней Польше и Юго-Западной Руси» (1890), «Малорусский вопрос и автономия Малороссии» (1917) та ін. Дослідження «Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой Руси) XIV и XV в.» (1894) було першою спробою аналізу трьох станів українського суспільства: шляхетського, селянського, міщанського у контексті змін на початку польського панування [6, с. 6–20]. Незважаючи на присутність описового методу на шкоду порівняльному, що дедалі утверджувався у науці, рецензенти вказували на широту джерельної бази, загалом позитивно оцінюючи цю наукову роботу. Зазначимо, що значення праць І. Линниченка збіднювали його ідейні переконання про належність українців, росіян, білорусів до єдиної слов'янської нації та наукова опозиція концепціям М. Грушевського [7].

Помітною постаттю в історії університету й українській історико-правознавчій науці був доктор державного права Ф. Леонтович (1833–1911). Наукові дослідження вченого базувалися на досконалому знанні історико-юридичної та соціологічної літератури. З-поміж праць з історії литовсько-руського права найбільш значимими були такі: «Крестьяне Юго-Западной Руси по литовскому праву XV–XVI вв.», «Русская Правда и Литовский статут» (1864), «Источники русско-литовского права. Создание территории Литовского государства» (1894), «Бояры и служивые люди в Литовско-Русском государстве» (1907) та ін., які будувалися на незадіяних джерелах і заповнювали прогалину у тогочасній літературі [8, арк. 30]. Дослідження первісного права зумовили поступову і послідовну еволюцію в бік дедалі ширшого порівняльно-історичного вивчення та використання соціологічної методології. Він був автором праць про задружно-общинний характер первісного побуту давніх слов'ян, висунув ідею про монгольські впливи у московському праві. Незважаючи на певну дискусійність багатьох положень, його дослідження з давньоруського і західноруського права не втратили актуальності («Джерела з історії слов'янських законодавств» (1866), «Звичаєве право південних слов'ян» (1873), «Історія руського права» (1902) та ін.) [9, с. 473–474].

Ф. Леонтович визначив спадкоємність «Руської Правди» та Литовських Статутів, що сформуло засади концепції західноруського права. Дослідник дав об'єктивну характеристику такому явищу, як національна свідомість, що не могла виникнути у межах Київської Русі, як на цьому наголошував М. Владимирський-Буданов, оскільки були підстави вести мову лише про етнографічну близькість (Ф. Леонтович

«Национальный вопрос в древней России» (1894–1895)). Як зазначав М. Грушевський, лише спільний історичний розвиток, спільна боротьба, освіта були вирішальними чинниками у становленні національної свідомості [10, с. 5].

Львівський вищий навчальний заклад, що був першим класичним університетом на українській території, створено в 1661 р., у 1784 р. його діяльність було відновлено. Чернівецький університет, який утворено в 1875 р., розпочав навчання у складі теологічного, юридичного, філософського факультетів. Хоча сорок чотири роки основною формою викладання була німецька мова, більшість професорсько-викладацького складу – це німці, вихідці з провідних університетів Австрії та Німеччини, значно меншу кількість становили румуни, євреї, словени, чехи, поляки, українці, але на філософському факультеті поряд із філософією вивчали філологію, історію, науково-природничі дисципліни; історію України викладали німецькою мовою, не виокремлюючи з історії Східної Європи. Окремі спроби опрацювання місцевої історії знаходимо у представника старшого покоління буквинознавців Ф. Ціглауера. Він намагався обґрунтувати право Австрії на Буковину, пропагуючи цивілізаторську місію австрійської монархії на приєднаних землях. Цінним був багатий фактичний матеріал, що висвітлював історію та правові традиції Буковини кінця XVIII – початку XIX ст.

Українознавчі студії були в полі зору австрійського історика та етнографа Р. Кайндля, який визначив своїм завданням ознайомити Європу з українцями [11], ставши найвідомішим істориком Буковини початку XX ст. Мислитель оприлюднив дискурси «Історія міста Чернівці» (1908), тритомну «Історію Буковини» (1888–1893), «Рутени на Буковині» (1907–1911). Так, важливі регіональні краєзнавчі дослідження вперше науково аргументували автохтонність населення цього регіону України. Оригінальністю вирізнялася розвідка «Гуцули» (1894), яка стала першою працею, де проаналізовано походження назви, побут, громадське життя цієї групи українців [12, с. 25]. Ціавими вважаються дискурси Р. Кайндля з історії німецького права в Галичині, що стали «найважливішим здобутком, який дали німці східним краям» [13, арк. 280]. Незважаючи на деякий українознавчий характер праць Р. Кайндля, його попередника Ф. Ціглауера та інших, у їхніх дослідженнях простежуємо ідеалізацію політики Австрії.

Вагомо, що у колі вчених – представників університетів Харкова, Києва, Львова, Одеси зародилась думка про утворення наукових товариств як потужних осередків розгортання колективних досліджень з різних сфер життєдіяльності українського суспільства. Можна стверджувати, що серед піонерів цієї справи був перший ректор Університету св. Володимира в Києві М. Максимович. Незважаючи на зволікання офіційної влади, в 1843 р. з метою довести «російськість» Південно-Західного краю шляхом опублікування архівних матеріалів та історичних пам'яток було вирішено створити Тимчасову комісію до розбору давніх актів при Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернаторстві. Комісію було урочисто відкрито 8 грудня 1843 р. До роботи у ній залучалися високоосвічені науковці, зокрема, такі відомі вчені та громадські діячі, як В. Домбровський, В. Іванішев, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Антонович, М. Грушевський. Вони визначали не лише наукову, а й національну суть Археографічної комісії, адже кожен своєю діяльністю сприяв поступу науки загалом [14, с. 159–160]. У цьому інтелектуальному середовищі дедалі ширше утверджувалась думка, що факти – конкретні, стабільні, незмінні, об'єктивні – містяться на поверхні першоджерела [15, с.6]. Проте їхню достовірність треба підтвердити науковими методами. Обстоюючи цю думку, М. Максимович висловився за критичний підхід до писемних пам'яток та літератури. Як зауважив І. Крип'якевич, «...до своєї праці Максимович приступає як філолог, з філологічними методами едіція, інтерпретація і критика...» [16, с.9]. Філологічний підхід до вивчення документів був головною умовою наукового дослідження, оскільки давав змогу «...знати правду, чи його дані вірні і повні» [16, с.10].

Активну участь у діяльності Комісії як збирач та дослідник актових книг, що відображали правові норми тогочасного суспільства та їхню реалізацію, брав В. Домбровський. Цей напрямок продовжив М. Іванішев, учень київського вченого І. Даниловича (редактора-упорядника «Свода местных законов западных губерний») – дослідник джерел юридичних норм, автор ґрунтовних праць з історії права в Україні, серед них важливе місце посідає джерело русько-литовського права «Устава на волоки» (1557 р.). Саме він опрацював проект створення архіву давніх актів у Києві (1852), який заклав основи архівної справи в Україні.

Науковим наставником архіву і головним редактором Комісії впродовж 20 років був В. Антонович. «Архів Юго-Западной России», крім наявності великого масиву матеріалів, сприяв створенню значної кількості важливих монографічних досліджень з історії козацтва, юридичних та економічних відносин, історії церкви та культурного буття. Нагромадження значної кількості матеріалу, що не стосувався визначеної проблематики «Архіва...», зумовило в 1911 р. появу нової форми археографічних публікацій за назвою «Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России». Загалом у першій половині XIX ст.

упродовж 17 років побачили світ 7 томів документальних джерел, 4 томи українських козацьких літописів і одна археографічна праця – альбом «Древности» [17, с. 76]. Заслугою Комісії було виокремлення тих документальних джерел, які відображали насамперед українську історію, створювали можливість правової реконструкції українського історичного процесу. Комісія опублікувала багато невідомих українських літописів. Зокрема, вирізнялися видання цієї джерельної продукції В. Антоновича, О. Левицького [18, с. 74]. Таким чином, була започаткована та науково організована широкомасштабна публікація джерельної бази з історії, культури, права України, що дало поштовх до створення нових українознавчих осередків, до розвитку історико-правової науки.

До них насамперед належить Історичне товариство ім. Нестора Літописця (ІТНЛ), засноване в Києві у 1873 р. з ініціативи М. Максимовича. Спочатку воно діяло в Київському університеті, а з 1920 р. – при УАН. Тривалий період головами цього товариства були В. Іконников (засновник і перший голова), В. Антонович. Активну участь у його діяльності брали М. Владимирський-Буданов, М. Василенко, М. Дашкевич, О. Кістяківський, І. Каманін, І. Срезневський, М. Костомаров, Д. Багалій, М. Грушевський та ін. Саме методологічні та історіософські підходи цих науковців визначили характер діяльності історичного товариства, яка базувалася не лише на пошуку та опрацюванні масиву документів про українське буття, а й на їхньому творчому осмисленні. Популяризації знань сприяв збірник «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца», проте через матеріальні труднощі цей науковий орган не став періодичним. Дописувачі до «Чтений...» паралельно із розвідками публікували археографічний додаток. І. Каманін, М. Довнар-Запольський, О. Левицький, О. Лазаревський та інші науковці дослідили новий пласт археографічної й археологічної інформації [19, с. 29–44]. На межі історії та права розроблялися питання інституту Гетьманщини у так званій «Малоросії», а пріоритет належав саме О. Лазаревському. Дослідженням з історії права давньоруської і литовсько-руської доби була присвячена діяльність М. Владимирського-Буданова. Його фундаментальні праці відіграли визначальну роль у зародженні історії права як галузі науки. Серед їх числа «Обзор истории русского права» (1886) та «Хрестоматія по історії руського права» (1872), три випуски якої вийшли протягом 1872-1875 рр.

Варто виокремити внесок Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства, що розпочало діяльність 25 лютого 1873 р. Передумовою до його виникнення була поява праці П. Чубинського і його співробітників «Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел» (1872–1877), які становили VII томів у 9-ти книгах.

Незважаючи на російську «оболонку», цей Відділ, як зазначав М. Грушевський, зібрав і згуртував усе, «...що було живим і допитливим у тодішньому українському суспільстві, і обіцяв багато чого» [20, с. 82]. Першим його головою став відомий український громадський діяч, меценат національної культури Г. Галаган, а діловим керівником – П. Чубинський.

За редагування П. Чубинського вийшло сім томів досліджень народних вірувань, забобонів, приказок, загадок, чарів; народних казок і анекдотів; народного календаря, веснянок, обжинків, колядок; обрядів родин, хрестин, весілля, похоронів; народних пісень; правових аспектів українських звичаїв; відомостей про інші народності, котрі населяли Україну. Відділ упродовж своєї трирічної діяльності видав два томи «Записок...» (1874–1875), розпочавши, як зазначав І. Огієнко, «...велику працю з вивчення життя нашого народу» [21; 22].

Визначальним у діяльності Відділу була поява нових тем наукових студій. Зокрема, М. Грушевський зробив акцент на збірникові ухвал волосних судів, зібраному О. Кістяківським, що становило цінний матеріал для вивчення звичаєвого права, а також збірникові судових процесів за чаклунство з актів XVII–XVIII ст. тощо. Відзначимо, що серед дослідників історії кодифікації українського права у XIX ст. чи не найвідомішим ім'я професора Київського університету О. Кістяківського. Видатним внеском у науку стало видання ним збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1879 р.). Важливим для студій було проведення географічних розвідок і етнографічних експедицій, що також збагачувало джерельну базу майбутніх правових досліджень. Квінтесенцією етнографічно-статистичної експедиції, яку здійснив М. Чубинський, була стаття «Коротка характеристика українців», що підтверджувала самотність українського народу.

Вагомий внесок у розвиток науки належить також Одеському товариству історії та старожитностей (ОТІС), заснованому в квітні 1839 р. [22, с. 270]. Першим його президентом обрано тодішнього куратора Одеської шкільної округи, письменника Д. Княжевича. Важливо, що М. Надеждин, член товариства, будучи противником норманської теорії і маючи певні імперські амбіції, вказував на концептуальні питання щодо

походження Давньоруської держави, історичного розвитку руського народу. Основні віхи руської історії, попри утворення держави, він вбачав у галицькому періоді, литовсько-руській державності, козацькій добі [23, с.40–58].

Якщо Одеське товариство зосереджувало увагу переважно на проблемах Півдня України та Криму, то Харківське історико-філологічне товариство (ХІФТ), засноване в 1877 р. при історико-філологічному факультеті університету, мало за мету розвивати та популяризувати історичні, етнографічні, філологічні та інші знання як про Слобожанщину, Лівобережжя, так і всю Україну загалом. Зазначимо, що в діяльності ХІФТ брав активну участь Д. Багалій (1857–1932), відомий учень В. Антоновича, автор численних публікацій з археології, географії, етнографії, історії, архівознавства, археографії, який більшу частину наукового життя присвятив дослідженню історії Слобідської України. Наукову діяльність Д. Багалій розпочав у 80-х роках XIX ст., написавши дослідження про Сіверщину («История Северской земли до половины XIV в.»), а також праці «Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства», «Колонизация Новороссийского края и его первые шаги по пути культуры», «Магдебурское право в Левобережной Малороссии», «Украинская старина», «Займанщина на Левобережной Украине» тощо (їхня загальна кількість становить понад 200). Новизною наукових студій Д. Багалія було детальне вивчення колонізаційних процесів, їхніх форм (урядова, народна) та шляхів упровадження. У дослідженні «Займанщина на Левобережной Украине» відображено проблеми колонізації Лівобережної частини України, подано авторське бачення земельно-вічового устрою Київської Русі, відмінного від російської общини. Д. Багалій не погоджувався із думкою І. Лучицького про ідентичність функцій української громади та великоросійської общини [24, с.29; 25]. У статті «Магдебурское право в Левобережной Малороссии» проаналізовано шляхи реального та фактичного становлення магдебурзького права в Лівобережній Україні. Ця тема була не дослідженою, на відміну від Правобережжя, де висновки щодо цього зробили В. Антонович, М. Владимирський-Буданов. За задумом Д. Багалія, невелика публікація мала започаткувати монографічне студіювання, котре дало б змогу висвітлити процес становлення німецького права в період польського та московського володінь, урахувуючи конкретні історичні умови української території. Так, досліджуючи українське буття, науковець поступово здійснював перехід від офіційної російської історіографії до визнання окремішності та самобутності українського народу.

Особливістю всіх дискурсів є уважне вивчення першоджерел, архівного матеріалу, записок сучасників і очевидців подій, фольклорних пам'яток, вміння розмежовувати історичні джерела і компіляції.

Позитивною рисою усіх наукових товариств відзначимо наявність періодичних видань, де регулярно публікувалися як наукові розвідки, так і широкий джерельний комплекс документалістики. Важливо, що чимало джерел з історії права видрукувала у своєму часописі редакція журналу «Київська старовина» (1882–1907 рр.).

У другій половині XIX ст. розширюється географія наукових досліджень. Поряд із Харковом, Києвом, Одесою наукові студії поширились на Лівобережну Україну. Серед першовідкривачів був О. Лазаревський (1834–1902) – виходець із Конотопщини з давнього козацько-дворянського роду, вихованець історико-філологічного факультету Петербурзького університету, автор понад 400 розвідок. Учений здобув славу єдиного знавця малоруських архівів та внутрішньої історії України [26].

Дослідження про внутрішню історію Гетьманщини, історію землеволодіння, заселення Лівобережної України, історію родів учений окреслював у дискурсах «Из истории сел и селян левобережной Малороссии» (1891), «Исторические очерки полтавской Лубенщины XVII–XVIII в.» (1896), «Павел Полуботок» (1880), «Заметки о Мазепе» (1898) та ін. Більшість розвідок О. Лазаревського присвячена Гетьманщині. М. Грушевський наголошував на унікальній обізнаності мислителя з цією епохою, звертаючи особливу увагу на трагічний період в її історії – занепад козацько-гетьманської держави, втраті державницької демократії. Винуватцем цього була козацька старшина, що не витримала випробування владою, стала причиною закріпачення вільного українського населення, перетворившись у нову привілейовану верству [26, с. 17]. Велику цінність має тритомник праць О. Лазаревського «Описание Старой Малороссии» (1882–1902), який містить унікальні історико-статистичні дані про Лівобережну Україну, що збагачували документальну базу української науки.

Дослідженням певною мірою сприяло Історичне товариство у Львові, засноване польським істориком К. Ліске у 1888 р. На сторінках друкованого органу «Історичний шоквартальник» («Kwartalnik historyczny»), що почав виходити з 1897 р., публікували розвідки українські та польські історики, подавалися документальні матеріали. Окремі дискурси давали змогу висвітлити історію Галичини і Волині. Зо-

крема, це дослідження О. Яблоновського «Колонізація України за останніх Ягеллонів». Розкриваючи дещо тенденційно означену проблему автор взяв за основу публікації М. Владимирського-Буданова [27, V–VI].

За редакцією К. Ліске опубліковано фундаментальне видання «Акти гродські і земські з часів Речі Посполитої Польської» (1870–1891). Документи дослідження стосуються переважно історії Західної України середньовічного періоду. Незважаючи на ідеологічну заангажованість, ностальгічні настрої повернення Польщі в її «історичних» кордонах, польські історики здійснили чимало фундаментальних описів міст і сіл Правобережної та Західної України. Як засвідчують публікації рубрик «Бібліографія» та «Наукова хроніка» у «Записках НТШ», розвідки, здебільшого джерельні матеріали були предметом найпильнішої уваги членів НТШ, оскільки рецензійний відділ належним чином інформував про «...рух історіографічний у межах давньої Польщі» [28, с.26].

Масштабністю та інтенсивністю наукових студій виокремлюється серед товариств Наукове товариство імені Шевченка. Заснування НТШ як літературного, його трансформація в наукову установу академічного типу стало логічним продовженням традицій Острозької і Києво-Могилянської академії, Львівського, Харківського, Київського університетів, використання західноєвропейського досвіду організації науки. Особливо плідною була діяльність за часів головування М. Грушевського. За редакцією М. Грушевського видруковано 110 томів «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка», майже 30 томів інших видань, 88 книг «Літературно-наукового вістника» (1898–1905).

НТШ зробило вагомий внесок у вирішення джерелознавчих проблем, зокрема, здійснило пошук, виявлення та публікацію джерел, не відомих до цього періоду науці, чим започаткувало новий науковий рівень їхнього використання. Особливістю археографічної роботи під керівництвом М. Грушевського було відстоювання правдивості історичних джерел, збереження автентичності, дослідження родоvodu. Таке ставлення вирішувало назрілі проблеми, давало можливості для постановки і реалізації чергових наукових завдань. Водночас джерелознавча робота охоплювала як Галицьку, так і Східну Україну, залучивши до цього проекту вчених – представників обох частин України, що об'єктивно сприяло утвердженню ідеї соборності української науки. Так, спільна наукова діяльність об'єднала двох видатних діячів Східної та Західної України – М. Грушевського та І. Франка.

Поділяючи думку відомих істориків, слід зазначити, що 10-томна «Історія України-Руси» М. Грушевського – це міцна база для всієї української науки, «візитна картка» НТШ. Ця праця документально засвідчила історичне право українства на існування. Як зазначав В. Герасимчук, «...М. Грушевський роз'яснив наше національне «я», вивів наш народ з сумерку сумнівів і непевності щодо походження і своєю історією дав нашій нації у відповідне право на належне їй ім'я та на самостійне горожанство в світі» [28, с.2].

М. Грушевський приділяє велику увагу, крім історії, українській мові, українському праву: кодифіковане й звичаєве, іноземне право, що використовують українці. Формувалася методологія наукових досліджень. Великого значення у науковій діяльності М. Грушевський надавав методу абстрагування, узагальнення, сходження від конкретного до абстрактного. Це, зокрема, простежується в аналітиці громадсько-князівського устрою в різних частинах Київської держави, що засвідчило протистояння князя та громади. Цю гіпотезу науковець згодом екстраполював на подальші періоди української історії. Він подав зразок вмілого використання історико-порівняльного методу, що дало змогу зробити висновок про те, що князівсько-дружинний устрій не властивий народу, оскільки той «...не переняв її цілою системою, як феодалізм західний, не пустив глибокого кореня в самий ґрунт; він зостався чимсь зверхнім, досить хистко прив'язаним до народу. Громада зоставалася цілковитим господарем свого ґрунту, своїх справ, і тільки в зверхніх справах стикалася з устроєм княжим. Ніяких відомостей про роздавань земель князем дружині ми не знаходимо; се не було загострено de jure, лише фактично так зложилося» [29, с.147]. Дружина перебувала на утриманні князя через гроші або «натураліями» і була безпосередньо пов'язана з особою князя, тому не могла виступити як самостійний, сталий стан, і з громадою мала відносини тільки через князя. Іншою була ситуація в Галичині, де дружина під впливом історичних обставин злилася із земським боярством, але також не здобула «міцного ґрунту» в громаді [29, с.147]. Громада жила власним життям і швидше могла підкоритися татарам, ніж руському князю. Вона майже не зважала на зміни політичні, щоби лише не зазнати утиску її економічних та громадських інтересів, тому й так легко Київщина здалася Гедиміну, Поділля – Коріатовичам, Галичина – Казимиру. Нові форми громадських відносин виникають у період Польщі під впливом невідомого чинника – «посідання земського з обов'язком служби». Таким чином, постає класична західноєвропейська середньовічна система в Україні, спрямована проти ідеалів громади, на що остання відповіла новими спробами запровадити громадський лад відповідно до своїх ідеалів рівноправності й автономії [29, с.149].

М. Грушевський, як голова НТШ у Львові впроваджував українську науку в міжнародне товариство як науку самостійної нації [30]. Так, за 16 років діяльності М. Грушевського як голови НТШ побачили світ 423 томи наукових публікацій з: історії, літератури, літературознавства, мовознавства, філософії, етнографії, права, статистики, математичних і природничих дисциплін, медицини, бібліографії з обов'язковою умовою – друкування українською мовою [31].

Під керівництвом науковця плідно працювала історико-філософська секція, була сформована наукова школа у Львові. Бібліографічна комісія видавала «Матеріали до української бібліографії», статистична – «Студії з поля суспільних наук і статистики». Впродовж 1894–1900 рр. побачила світ «Часопись правнича», у 1900–1912 рр. – «Часопись правнича і економічна». У 1901–1902 рр. товариство опублікувало 4 книги «Правничої бібліотеки», що вміщали монографічні праці С. Дністрянського і П. Стебельського. З 1883 по 1904 рр. виходила серія «Історичної бібліотеки», що містила наукові розвідки з української історії та права В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, О. Єфіменко, М. Костомарова та ін.

Традиції науки продовжила перша україномовна наукова інституція Наддніпрянської України – Українське наукове товариство (УНТ). Так, появі товариства насамперед сприяли нові суспільно-політичні умови в Російській імперії, пов'язані з певною лібералізацією становища українського народу в 1905–1906 рр. Велика заслуга у створенні цієї наукової установи належить М. Грушевському. Перші установчі збори Українського наукового товариства в Києві скликала ініціативна група 29 квітня 1907 р. за участю активних українських науковців (після затвердження програми та статуту російською владою в 1906 р.). Було обрано тимчасове бюро для організаційної праці, до першого складу якого увійшла 21 особа. Водночас розпочато організацію наукових секцій – історичної, філологічної, математично-природничої [32, с.223]. На восьмих загальних зборах – 30 грудня 1907 р. – обрано замість тимчасової ради постійну у складі голови – М. Грушевського, товаришами – В. Щербину, О. Левицького, членами ради – М. Біляшівського, О. Грушевського, М. Лисенка, І. Стешенка, О. Шульгіна. УНТ передбачало також студювання невідомих аспектів правового життя українського народу. Зокрема, М. Грушевський опублікував «Нові гіпотези з історії староруського права», де звернув увагу на «білі плями» у висвітленні українського історичного процесу, яких не подавала академічна наука у Російській імперії. О. Левицький (1848–1922) на підставі даних актових книг, судових справ, інших документальних джерел виокремив особливості українського звичаєвого та шлюбного права, судочинства XVI–XVII ст. («Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.» (1909), «Взгляд на ремесло палача в Старой Малороссии во второй половине XVII в.» (1902), «Шлюбна розлука в Гетьманщині у XVIII ст.» (1914) та ін.). Об'єктом дослідження став доволі поширений феномен невінчаних шлюбів у XVI–XVII ст. [33, с. 149–159]. Розвідки О. Левицького «Церковні справи на Запорожжю» [34, с. 49–76], В. Модзалевського «До історії млинського права Гетьманщини», «Лист Мазепи до свого старости» (поміщено у першому томі «Українського наукового збірника», який товариство почало видавати з 1915 р.), «З родинних відносин на Гетьманщині у другій пол. XIX віку» (другий том цього збірника), М. Стадника «Гадяцька унія» [35, с. 5–40], Л. Добровольського «Забуті межі давньої Коліївщини», М. Василенка «Слідство про маєтності Стародубського полку» та інші відображають складний шлях розвитку козацько-гетьманської державності. Цінним додатком до актів, уміщених у другому та третьому томах I частини «Архива Юго-Западной России», і документів, що характеризують становище правобережного духовенства у XVIII ст. та побут того періоду, є «Листи Лебединського ігумена Філотея Контаровського», які підготував О. Левицький, що активно займався питаннями звичаєвого права України, яке оцінювалося як «дійсно народне право».

Отже, шлях зародження історико-правової науки в Україні тісно пов'язаний з історією університетів та наукових товариств. Особливостями перших наукових студій на правову тематику є те, що вони розвивалися переважно в межах історичної науки та концентрувалися навколо періодів Київської Русі, Литовсько-Руського князівства, Гетьманщини. Для означеного періоду притаманний тісний зв'язок правової науки з історією українського народу та його держави. Здебільшого перші розвідки з права визначали історію українського права, як частину російського, сповідуючи принципи єдиного «общерусского» походження, не розглядаючи права українців на окремий історичний та правовий розвиток. Поступово науковцям вдалося відсепаруватись від російської та польської концепцій, об'єктивно оцінити роль Австрії. Наукові підходи у пошуку, опрацюванні та публікації джерел, оволодіння новими способами і методами пізнання характеризували діяльність перших наукових товариств, заснуванню яких сприяли переважно науковці університетів, що поповнювало джерельний арсенал історико-правової науки, давало можливість оприлюднення перших курсів лекцій та хрестоматій на історико-правову тематику. Виникнення фахових часописів формувало інституційне поле для взаємодії, легітимзації історико-правових досліджень у науково-інформаційному просторі початку XX ст.

Список використаних джерел

1. Иконников В. С. Рецензия на «Последние времена казачества на правой стороне Днепра» В. Б. Антоновича. *Университетские известия*. 1870. №16. С. 5–8.
2. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича. *Україна*. 1928. Кн. 5 (30). С. 12.
3. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / Післям. М. Ф. Слабошпицького; комент. О. Д. Василюк та І. Б. Гирича. Київ : Дніпро, 1991. 238 с.
4. ЦДАВОУ Ф. 166. Народний Комісаріат Освіти УСРР (НКО УСРР). – Оп. 4. – Спр. 244. Матеріали про роботу Всеукраїнської Академії наук (статути, плани, доповіді, звіти, кошториси, доповідні записки, списки дійсних членів та співробітників, листування). Список наукових робітників 4 та 5-ї категорій по вузах України. 1924 р. (5 лютого 1924 р. – 23 березня 1926 р.). –493 арк.
5. Зайцева З. Приват-доцентство і проблеми українознавства в університетських курсах на зламі XIX–XX ст. Четвертий конгрес україністів: Доп. та повідом. Історія. Одеса – Львів – Київ : Обереги, 2000. Ч. 2 : XX ст. С. 158–159.
6. Линниченко И. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV и XV в., исследования. Москва, 1894. 246 с.
7. Боднарчук Т., Усенко Б. Линниченко Іван Андрійович. *Юридична енциклопедія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / Ю. С. Шемчушенко (ред.)*. Київ : Вид-во Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3. С. 475–476.
8. ЦДІАЛ України Ф. 401. Редакція журналу «Літературно-науковий вістник». 1897–1939 рр., м. Львів. Оп. 1. Спр. 94. Статті, рецензії, огляди й оповідання Назарієва та інших авторів з прізвищами на букву «Н». 86 арк.
9. Боднарчук Т. Леонтович Федір Іванович. *Юридична енциклопедія / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / Ю. С. Шемчушенко (ред.)*. Київ : Вид-во Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 3. С. 473–474.
10. Грушевський М. Нові розвідки з історії давньої Русі. *Записки НТШ*. Т. 18. С. 1–24.
11. Кордуба М. Розвідки д-ра Раймунда Фридриха Кайндля з етнографії руської. *Записки НТШ*. 1896. Т. 11. С. 1–10.
12. Чернівецький університет. Нарис / ред. кол. : В. К. Боролук (відп. ред.) та ін. Львів : Вища школа, Вид-во при Львів. держ. ун-ті, 1975. 192 с.
13. ЦДІАЛ України Ф. 401. Редакція журналу «Літературно-науковий вістник». 1897–1939 рр., м. Львів. Оп. 1. Спр. 70. Статті, рецензії й огляди західноукраїнського історика Крип'якевича І. 1904–1913. 352 арк.
14. Коцур А. Українська історична думка та формування центрів українознавства Наддніпрянщини в I-й половині XIX ст. *Наукові записки Тернопільського держ. ун-ту ім. В. Гнатюка*. Тернопіль : Вид-во Терноп. держ. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка, 2002. Вип. I. С. 159–167.
15. Пронштейн А., Данилевский И. Вопросы теории и методики исторического исследования: Учеб. пособ. для вузов по спец. «История». Москва : Высшая школа, 1986. 207 с.
16. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI–XVIII в. Львів : Наклад Філософичної громади, 1923. 150 с.
17. Тимошик М. Видавнича діяльність Київської археографічної комісії. *Київська старовина*. 2002. № 5 С. 80–87.
18. Гончарук П. Участь кирило-мефодіївців у діяльності Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. *Київська старовина*. 1995. № 6. С. 71–76.
19. Наріжний С. Історичне Товариство Нестора Літописця в Києві. *Український історик*. 1975. № 1–2. С. 29–44.
20. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства. *Український історик*. 1989. Т. 26. Числа 1–3 (101–103). С. 82–91.
21. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Передм. М. І. Жулинського. Київ : Довіра, 1992. 140 с.
22. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Укр. Вільний Ун-т; Друзі т-ва ім. І. Ващенко Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.
23. Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей (4. 02. 1840 г.). Одесса, 1840. 60 с.
24. Барвинский В. Труды Д. И. Багалия по истории Малороссии. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1911. Т. XX.
25. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя. *Киевская старина*. 1894. № 11. С. 264–266.

26. Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. *Україна*. 1927. Кн. 4. С. 3–17.
27. *Kwartalnik historyczny* / Pod red. O. Balzera. 1893. Roczn. VII. S. V–VI.
28. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України. *Записки НТШ*. Львів, 1922. Т. СXXXIII. С. 1–26.
29. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. Грушевський М. С. Твори : У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; гол. ред. П. Сохань. Львів : Світ, 2002. Т. 1. С. 135–149.
30. Грушевський М. З нагоди 150-ї книги «Записок». *Записки НТШ*. 1929. Т. 150. С. 1–3.
31. Кульчицька Т. Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка (1885–1939): Анотований покажчик: НТШ у Львові; Комісія бібліографії і книгознавства. Львів, 1990. 101 с.
32. Українське наукове товариство в Києві та історична секція при Всеукраїнській Академії наук у рр. 1914–1923. *Україна*. 1924. Кн. 4. С. 181–223.
33. Левицький О. Невінчані шлюби на Україні в XVI–XVII ст. *Записки УНТ*. 1908. Кн. 3. С. 149–159.
34. Левицький О. Церковні справи на Запорозжю. *Записки УНТ*. 1912. Кн. X. С. 49–76.
35. Стадник М. Гадяцька унія. *Записки УНТ*. 1910. Кн. VII. С. 65–86; Кн. VIII. С. 5–40.

References

1. Ikonnikov, V. (1870). Recenziya na «Poslednie vremena kazachestva na pravoj storone Dnepra» V. B. Antonovicha [The Last Times of the Cossacks on the Right Side of the Dnieper] by V. Antonovich]. *Universitetskie izvestiya – University News*, 16, 5-8 [in Russian].
2. Grushevskij, M. (1928). Z socialno-nacionalnih koncepcij Antonovicha [From socio-national concepts of Antonovich]. *Ukrayina – Ukraine*, 5 (30), 12 [in Ukrainian].
3. Antonovich, V. (1991). *Pro kozacki chasi na Ukrayini [On Cossack Times in Ukraine]* / Pislyam. M. F. Slaboshpickogo; koment. O. D. Vasilyuk ta I. B. Giricha. Kuiv: Dnipro [in Ukrainian].
4. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchych orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy u m. Kyiv [CSAHAAU – Central State Archives of the Higher Authorities and Administration of Ukraine in Kyiv]. F. 166. Narodnij Komisariat Osviti USRR (NKO USRR). Op. 4. Spr. 244. *Materiali pro robotu Vseukrayinskoyi Akademiyi nauk (statuti, plani, dopovidi, zviti, koshtorisi, dopovidni zapiski, spiski dijsnih chleniv ta spivrobotnikiv, listuvannya). Spisok naukovih robotnikiv 4 ta 5-yi kategorij po vuzah Ukrayini. 1924 r. (5 lyutogo 1924 r. – 23 bereznya 1926 r.), 493 ark.* [in Ukrainian].
5. Zajceva, Z. (2000). *Privat-docentstvo i problemi ukrajinoznavstva v universitetskih kursah na zlami XIX–XX st. [Private Associate Professor and Problems of Ukrainian Studies in University Courses at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries]*. Chetvertij kongres ukrajynistiv: Dop. ta povidom. Istoriya. Odesa – Lviv – Kyiv: Oberegi, Ch. 2 [in Ukrainian].
6. Linnichenko, I. (1894). *Cherty iz istorii soslovij v Yugo-Zapadnoj (Galickoj) Rusi XIV i XV v., issledovaniya [Features from the history of estates in the southwestern (Galician) Rus of the fourteenth and fifteenth centuries, research]* Moskva [in Russian].
7. Bodnarchuk, T., Usenko, B. (2001). Linnichenko Ivan Andriyovich [Lynnichenko Ivan]. *Yuridichna encyklopediya. – Legal Encyclopedia* / NAN Ukrayini, In-t derzhavi i prava im. V. M. Koreckogo / Yu. S. Shemchushenko (red.). Kyiv: Vid-vo Ukrayinska encyklopediya im. M. P. Bazhana. T. 3. [in Ukrainian].
8. *Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyy arkhiv u m. Lviv [CSHAL – Central State Historic Archives in Lviv]*. F. 401. Redakciya zhurnalu «Literaturno-naukovij vistnik». 1897–1939 rr., m. Lviv. Op. 1. Spr. 94. Statti, recenziyi, oglyadi j opovidannya Nazariyiva ta inshih avtoriv z prizvishami na bukvu «N», 86 ark. [in Ukrainian].
9. Bodnarchuk, T. (1998). Leontovich Fedir Ivanovich [Leontovich Fedir]. *Yuridichna encyklopediya – Legal Encyclopedia* / NAN Ukrayini, In-t derzhavi i prava im. V. M. Koreckogo / Yu.S.Shemchushenko (red.). Kyiv: Vid-vo Ukrayinska encyklopediya im. M.P.Bazhana, 3 [in Ukrainian].
10. Grushevskij, M. (1898). Novi rozvidki z istoriyi davnoyi Rusi [New Intelligence on the History of Ancient Rus]. *Zapiski NTSh – Notes of the scientific society of Taras Shevchenko*, 18 [in Ukrainian].
11. Korduba, M. (1896). Rozvidki d-ra Rajmunda Fridriha Kajndlya z etnografii ruskoyi [Intelligence of Dr. Raimund Friedrich Kindl on Ethnography of the Russ]. *Zapiski NTSh – Notes of the scientific society of Taras Shevchenko* 1896, 11 [in Ukrainian].
12. Cherniveckij universitet (1975). *Naris [Essay]* / Red. kol.: V. K. Borolyuk (vidp. red.) ta in. Lviv: Visha shkola, Vid-vo pri Lviv. derzh. un-ti [in Ukrainian].

13. *Tsentralnyi derzhavnyi istoruchnyy arkhiv u m. Lviv [CSHAL – Central State Historic Archives in Lviv].* F. 401. Redakciya zhurnalu «Literaturno-naukovij vistnik». 1897–1939 rr., m. Lviv. Op. 1. Spr. 70. Statti, recenziyi j oglyadi zahidnoukrayinskogo istorika Krip'yakevicha I. 1904–1913, 352 ark. [in Ukrainian].
14. Kocur, A. (2002). Ukrayinska istorichna dumka ta formuvannya centriv ukrayinoznavstva Naddniprovyanshyni v I-yij polovini XIX st. [Ukrainian Historical Thought and Formation of Centers of Ukrainian Studies in the Dnieper in the 1st Half of the 19th Century]. *Naukovi zapiski Ternopil'skogo derzhavnogo pedagogichnogo universitetu im. V. Gnatyuka. – Scientific notes of Ternopil State Pedagogical University. V. Hnatyuk.* Ternopil: Vid-vo Ternop. derzh. ped. un-tu im. V. Gnatyuka, 1 [in Ukrainian].
15. Pronshtejn, A. & Danilevskij, I. (1986). *Voprosy teorii i metodiki istoricheskogo issledovaniya [Questions of theory and methodology of historical research]:* Ucheb. posob. dlya vuzov po spec. «Istoriya». Moskva: Vysshaya shkola [in Russian].
16. Krip'yakevich, I. (1923). *Ukrayinska istoriografiya XVI–XVIII v. [Ukrainian historiography of the 16th–18th centuries].* Lviv: Naklad Filosofichnoyi gromadi [in Ukrainian].
17. Timoshik, M. (2002). Vidavnicha diyalnist Kiyivskoyi arheografichnoyi komisiyi [Publishing activity of the Kiev Archeographic Commission]. *Kiyivska starovina. – Kiev antiquity*, 5 [in Ukrainian].
18. Goncharuk, P. (1995). Uchast kirilo-mefodiyivciv u diyalnosti Kiyivskoyi Timchasovoyi komisiyi dlya rozglyadu davnih aktiv [Participation of Cyril and Methodius in the activity of the Kiev Interim Commission for the consideration of ancient acts]. *Kiyivska starovina – Kiev antiquity*, 6 [in Ukrainian].
19. Narizhnij, S. (1975). Istorichne Tovaristvo Nestora Litopiscyia v Kiyevi. [Historical Society of Nestor the Chronicler in Kiev]. *Ukrayinskij istorik – Ukrainian historian*, 1–2 [in Ukrainian].
20. Grushevskij, M. (1986). Rozvitok ukrayinskih doslidzhen u XIX stolitti i viyavi u nih osnovnih pitan ukrayinoznavstva [Development of Ukrainian Studies in the Nineteenth Century and Identification of the Basic Issues of Ukrainian Studies in them]. *Ukrayinskij istorik – Ukrainian historian*, 26. Chisla 1-3, 101-103 [in Ukrainian].
21. Ogiyenko, I. (1992). *Ukrayinska kultura. Korotka istoriya kulturnogo zhittya ukrayinskogo naroda [Ukrainian Culture. A Brief History of the Cultural Life of the Ukrainian People]* / Peredm. M. I. Zhulinskogo. Kyiv: Dovira [in Ukrainian].
22. Siropolko, S. (2001). *Istoriya osviti v Ukrayini [History of education in Ukraine]* / Ukr. Vilnij Un-t; Druzi t-va im. I. Vashenka. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
23. *Torzhestvennoe sobranie Odesskogo obshchestva lyubitelej istorii i drevnostej (4. 02. 1840 g.) (1840). [Solemn meeting of the Odessa Society of history and antique lovers (February 4, 1840)].* Odessa [in Russian].
24. Barvinskij, V. & Trudy D. I. (1911). Bagaliya po istorii Malorossii [Works of DI Bagalia on the history of Little Russia]. *Sbornik Harkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva. – Collection of Kharkov Historical and Philological Society Harkov, XX* [in Russian].
25. Vasilenko, N. (1894). K istorii malorusskoj istoriografii i malorusskogo obshchestvennogo stroya [On the history of the Little Russian historiography and the Little Russ social system]. *Kievskaya starina – Kiev antiquity*, 11 [in Russian].
26. Grushevskij, M. (1927). V dvadcyat p'yati rokovini smerti Ol. M. Lazarevskogo. Kilka sliv pro jogo naukovu spadshinu ta yiyi doslidzhennya. [In the twenty-fifth anniversary of the death of Ol. M. Lazarevsky. A few words about his scientific heritage and his research]. *Ukrayina. – Ukraine*, 4 [in Ukrainian].
27. *Kwartalnik hystorichny – Quarterly hystorichny (1893)* / Pod red. O. Balzera. Roc. VII [in Polish].
28. Gerasimchuk, V. (1922). Mihajlo Grushevskij yak istoriograf Ukrayini. *Zapiski NTSh – Notes of the scientific society of Taras Shevchenko.* Lviv. T. CXXXIII. [in Ukrainian].
29. Grushevskij, M. (2002). *Vstupnij viklad z davnoyi istoriyi Rusi, vigoloshenij u Lvivskomu universiteti 30 veresnya 1894 r. [Introductory account of the ancient history of Russia, delivered at the University of Lviv on September 30, 1894].* Grushevskij M. S. Tvoru: U 50 t. / Redkol.: P. Sohan, Ya. Dashkevich, I. Girich ta in.; Gol. red. P. Sohan. Lviv: Svit, 1 [in Ukrainian].
30. Grushevskij, M. (1929). Z nagodi 150-yi knigi «Zapisok» [On the occasion of the 150th book «Notes»]. *Zapiski NTSh – Notes of the scientific society of Taras Shevchenko*, 150 [in Ukrainian].
31. Kulchicka, T. (1990). *Periodichni ta serijni vidannya Naukovogo tovaristva im. Shevchenka (1885–1939): Anotovaniy pokazhchik: NTSh u Lvovi; Komisiya bibliografiyi i knigoznavstva [Periodicals and serials of the Scientific Society. Shevchenko (1885–1939): Annotated pointer: NTSH in Lviv; Commission for Bibliography and Books].* Lviv [in Ukrainian].

32. Ukrayinske naukove tovaristvo v Kiyevi ta istorichna sekciya pri Vseukrayinskij Akademiiji nauk u rr. 1914–1923 (1924). [Ukrainian Scientific Society in Kiev and the Historical Section of the All-Ukrainian Academy of Sciences in 1914-1923]. *Ukrayina – Ukraine*, 4 [in Ukrainian].
33. Levickij, O. (1908). Nevinchani shlyubi na Ukrajini v XVI–XVII st. [Unmarried marriages in Ukraine in the 16th – 16th centuries]. *Zapiski UNT – Notes of the scientific society*, 3 [in Ukrainian].
34. Levickij, O. (1912). Cerkovni spravi na Zaporozhzhju [Church Affairs in Zaporozhye]. *Zapiski UNT – Notes of the scientific society*, X [in Ukrainian].
35. Stadnik, M. (1910). Gadyacka uniya [Gadyatsky Union]. *Zapiski UNT – Notes of the scientific society*, VII, VIII [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 06.02.2020.